

Cărți germane din fondul primei biblioteci publice arădene (secolele XVIII–XIX)

German Books in the Collection of the First Public Library in Arad (18th and 19th Centuries)

ELENA RODICA COLTA*

Abstract: Withing the context of the German enlightenment, which aimed to educate the people, Central European countries introduced German into schools. In Arad, the study of the German was taught in the 18th century at the Small Gymnasium, which functioned alongside the Roman Catholic Church. In fact, we must not forget that a large part of the population, who came to the city in 1702, when Arad became a chamber city, was of German ethnicity, nor that in 1749 a Catholic school with a German teacher was opened. Therefore, the acquisition of books in German was a natural consequence, as the most prestigious population in the old city of Arad read in German. From a thematic perspective, these books, which implicitly symbolized erudition, attempted to cover the encyclopedism of the age.

Keywords: enlightenment, education, school, German neighbourhood, German language.

Iluminismul german

Al treilea fond important de carte, după cel latin și cel francez, din colecția primei biblioteci publice arădene este fondul german (Germanica), care reflectă prin conținut, iluminismul (Aufklärung), ce s-a manifestat în toate țările din Europa Centrală, inclusiv în Ungaria și prin extensie și în părțile arădene, începând cu a doua jumătate a secolul al XVIII-lea până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Trebuie să amintim însă că, prin venirea germanilor

* Dr., etnolog, antropolog, Centrul Cultural Județean Arad, rodica.colta@gmail.com.

începând cu anul 1702 la Arad, unde construiesc Deutschstadt-ul¹, cel mai important cartier la 1752, prezența limbii germane, pe care o vorbeau acești cetățeni a fost absolut normală. În fond, ei vorbeau și citeau în limba maternă. Prin urmare studiera acestei limbi, atât la Gimnaziul latin cât și la Gimnaziul Regal din Arad, a fost una firească.

La fel, nu este de mirare că am identificat cărți germane de secol XVIII și în alte fonduri zonale, precum Biblioteca franciscană de la Radna, Gimnaziul Regal din Arad², biblioteca Complexului Muzeal Arad, biblioteca Episcopiei Aradului și a Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Arad, aceasta fiind limba de comunicare, de instrucție și de cultură a vremii.

În cele ce urmează ne vom referi doar la cărțile germane identificate în prima bibliotecă orășenească, înființată în 1881 de Aradi Kölcsey Egyesület/ Asociația Culturală Kölcsey. Cum donatorii, care au contribuit la înființarea acestei biblioteci, au fost arădeni, cumpărarea acestor cărți, mult anterioară, trebuie legată de bibliotecile private arădene și de cumpărătorii germani, influențați, cum se va vedea, de contextul mai larg de instrucție, propriu iluminismului.

La o analiză succintă, Iluminismul, cunoscută și ca Epoca Luminilor sau Epoca Rațiunii, a fost o mișcare intelectuală, filozofică, ideologică și culturală, antifeudală, care a pledat pentru rațiunea ființei umane și pentru abilitățile inovatoare ale acesteia, și care au reușit să influențeze întreaga societate a secolului al XVIII-lea. Vorbim despre o abordare rațională și științifică a problemelor de ordin social, politic și economic, care a generat o orientare către progres și perfecționare³. Curent ideologic și cultural, Iluminismul a promovat caracterul laic, antireligios, anticlerical, răspândirea culturii în popor, o literatură preocupată de problemele sociale și morale.

„Monarhul luminat” de la Viena dorea să creeze un bun cetățean, loial, instruit. Convins că poate ridica poporul prin cultură, a apelat la principalele instrumente pe care le avea la îndemână: școala și cartea.

Ca urmare, instrucția, cartea și lectura au fost considerate esențiale pentru omul cultivat al vremii. Limba germană a fost familiară intelectualilor, care călătoreau periodic la Budapesta și Viena.

¹ Elena Rodica Colta, „Viața cotidiană a Aradului în secolul al XVIII-lea”, în Doru Sinaci, Sorin Bulboacă (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări Banat-Crișana. Perspective arădene: istorie, cultură, memorie*, XIX, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2025, p. 50.

² Actualul Colegiu Național „Moise Nicoară”.

³ Alexandru Zub, „Iluminismul târziu în spațiul danubiano-carpatic (Note istoriografice)”, în *Librăria. Studii și cercetări de bibliologie*, VI, Târgu-Mureș, 2001, pp. 13–24; Maura Geraldina Giura, „Iluminismul între influența germană și cea franceză”, în *Transilvania*, nr. 2, 2008, pp. 80–83.

Rezultatul vizibil, măsurabil, a fost acumularea în oraș a unui important număr de cărți germane, produse în 25 de centre tipografice⁴, din 22 de orașe germane.

De data aceasta nu mai vorbim despre colecționari ci despre proprietari de biblioteci, care, prin achiziții, reflectă orizontul cultural al veacului.

Acest fond de carte germană, după o circulație prin Europa Centrală, a ajuns în final, în proprietatea primei biblioteci publice din Arad.

Privite în ansamblu, cărțile germane din secolul al XVIII-lea sunt, prin marea lor diversitate tematică, o confirmare a enciclopedismului veacului, motiv pentru care, le vom prezenta nu cronologic ci pe teme, pe considerentul că subiectele au determinat achiziția.

La un examen, am subsumat aceste achiziții câtorva domenii: politică și drept constituțional, diplomatie, arta războiului, teologie, morală, filosofie, istorie, științele naturii, chimie, medicină umană, medicină veterinară, lucrări practice, literatură, biografii romanțate, călătorii.

Domeniile preferate de cititorii germani sunt mai restrânse decât domeniile identificate în cazul cărților franceze, o limbă învățată de familiile aristocrate în privat, de la guvernantele franțuzoaice sau de la profesorii particulari.

Revenind la cărțile germane, care ne interesează aici, vom trece în revistă tipăriturile ajunse în Arad, pentru a vedea ce anume i-a interesat pe cumpărători.

Politică și drept constituțional. O primă lucrare de drept internațional, pe care am identificat-o în acest fond, a apărută la Viena în 1773, în tipografia lui Johann Thomas von Trattner⁵. Ea reprezintă un rezumat, realizat de Christoph Kramer, la cartea vienezului Joseph von Sartori⁶: *Abhandlung aus dem deutschen Staatsrechte über die Frage: Wie weit gebührt dem Kaiser ein Recht über die Kirchensachen, Kurz gefaßte* / Rezumat pe scurt la Un tratat de drept constituțional german pe tema: În ce măsură are împăratul un drept asupra chestiunilor bisericești?

Trebuie să completăm informația spunând că, opera, care l-a impus pe Joseph von Sartori, ca erudit, a fost nu acest rezumat cât *Catalogus bibliographicus librorum in bibliotheca Caes. Reg. et Equestris Academiae Theresianae Extantium. Cum accessibus originum typographicarum Vindobonensium et duobus supplementis*.

⁴ Augsburg, Bamberg, Berlin, Breslau, Brünn, Carlsruhe, Dresda, Erfurt, Frankental, Franckfurt, Götingen, Halle, Hamburg, Klagenfurt, Königsburg, Leipzig, München, Neutingen, Nürnberg, Stuttgart, Troppau, Viena, Würzburg, Zurich.

⁵ Anton Mayer, „Trattner, Johann Thomas Edler von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie* (A.D.B.). Band 38, Duncker & Humblot”, Leipzig 1894, pp. 499–501.

⁶ Joseph von Sartori (1749–1802), bibliotecar și autor de scrieri istorice. Vezi Johann Friedrich von Schulte, „Sartori, Joseph von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie* (A.D.B.), Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig 1890, p. 378.

Catalogus bibliographicus latinorum et germanicorum saeculi primi typographici, o lucrare monumentală, în limba latină, menționată în toate bibliografiile vremii.

A doua lucrare de drept constituțional, din fondul bibliotecii arădene, intitulată *Gründliche Ausführung der dem Kurhause Bayer zustehenden Erbfolgs- und sonstigen Ansprüche auf Ungarn, Böhmen, Oesterreich und andere Fürstenthümer/ O explicație detaliată a drepturilor de moștenire și a altor drepturi cuvenite Kurhausului din Bavaria ... Boemia austriacă și principatele asociate*, (München, 1741), vizează succesiunea și drepturile curții imperiale asupra Bavariei, Boemiei austriece etc.

Tot o carte politică poate fi considerată opera lui Leopold Alois Hoffmann⁷, *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Gedruckt im römischen Reiche* (Salzburg, 1790).

Altă tipăritură din acest domeniu, scrisă de Benedikt Dominic Anton Cremeri⁸, poartă titlul *Behandlung obderennsischer Unterthanen, zur Beherrschung für meine Freunde und wollte Gott! für Joseph den II / Tratarea subiecților din clasa superioară, care va fi luată în serios și de prietenii mei și cu voia lui Dumnezeu și de Iosif al II-lea* (s.l., 1783).

În sfârșit, un ultim exemplar identificat poartă titlul *Ueber die politische Lage und das Staatsinteresse Preussens nach der neuesten Holländischen Revolution/ Despre situația politică și interesul statului prusac față de noua revoluție din Olanda* (s.l., 1795) și este opera lui Bauchwitz.

Istorie. Trecând la istorie, o primă carte la care ne referim, este *Algemeine Geschichte von Amerika/ O istorie generală a Americii* (Halle, bey Johann Justinus Gebauer⁹, 1752–1753) de Siegmund Jakob Baumgarten¹⁰.

A doua este eseul istoric tradus din limba franceză, *Große Begebenheiten aus kleinen Ursachen, Ein historischer Versuch/ Evenimentele mari și mici*. O încercare istorică (Berlin und Leipzig, 1759).

Tot aici se înscrie și lucrarea masivă, în 19 volume, intitulată *Annalen der britischen Geschichte der Jahre 1788–1796/ Analele istoriei britanice pe anii 1788–1798*, care a fost scoasă la Viena de Johann Wilhelm Daniel von Archenholz¹¹.

Față de aceasta, lucrarea geologului Georg Christian Füchsel¹², intitulată *Entwurf zu der ältesten Erd- und Menschengeschichte/ Proiect pentru cea mai veche istorie a pământului și a omenirii* (Frankfurt, 1773) încearcă să estimeze atât vechimea planetei cât și a locuitorilor ei.

⁷ Hoffmann, Leopold Alois (1748–1806), scriitor, profesor de filozofie.

⁸ Benedikt Dominic Anton Cremeri (1752–1795), scriitor și dramaturg.

⁹ Johann Justinus Gebauer (1710–1772), editor german.

¹⁰ Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757), teolog evanghelic luteran.

¹¹ Johann Wilhelm Daniel von Archenholz (1743–1812), istoric german.

¹² Georg Christian Füchsel (1722–1773), geolog și medic german.

Teologie/Religie. Cărțile teologice în limba germană din această colecție cuprind atât lucrări teoretice cât și practice. Din grupul cărților practice menționăm volumul III de scrisori cu caracter instructiv, intitulat: *Briefe – zur Bildung des Landpredigers/ Scrisori – despre educația predicatorului de la țară*, de Johann Georg Gottfried von Kiesling¹³, ediția postumă de la Leipzig din anul 1790.

Un caracter practic au avut și cele trei volume din *Briefe über die Bibel im Volkston/ Scrisori despre Biblie în limba populară*, tipărite la Frankfurt în 1786.

În sfârșit, foarte apreciată în epocă a fost și lucrarea lui Carl Friedrich Bahrdt¹⁴, *Die sämtlichen Reden Jesu: aus den Evangelisten ausgezogen und in Ordnung gestellt zur Uebersicht des Lehrgebäudes Jesu/ Discursurile complete ale lui Isus, extrase din Evangheliști și aranjate pentru a oferi o imagine de ansamblu asupra învățăturilor lui Isus*. (Berlin, 1786).

La acestea se mai adaugă o carte de instruire a clerului asupra ierarhiei bisericești, intitulată *Bischöfe Was waren die –in dem altern Zeiten?/ Episcopii. Ce erau ei în antichitate?* și o alta despre evenimentele miraculoase din iulie purtând titlul *Bagebenheiten Wundersame des Juli/ Evenimentele miraculoase din iulie*, (Augsburg, 1778), din care s-a cumpărat ediția a II-a.

Filosofie. Din domeniul filosofiei, am identificat o singură tipăritură, rară, *Abuschalem, und seine Hofphilosoph, oder die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln/ Abushalem, și filozoful său de curte, sau înțelepciunea Indiei într-o serie de fabule* (Leipzig, 1778), de de Christian Gottlieb Hertel, care încerca să facă cunoscută filosofia indiană.

Morală. O primă carte asupra căreia ne oprim, este *Geist und Sitten/ Spiritul și morală*, de Bodermeier și tipărită în anul 1773 la Königsberg¹⁵. A doua este *Versuch über den Character, die Sitten und den Geist der Frauenzimmer in verschiedenen Jahrhunderten/ Un eseu despre caracterul, obiceiurile și spiritul femeilor în diferite secole*, apărută tot în anul 1773, în Editura lui Wilhelm Gottlieb Korn.

Tot în această serie se înscrie și lucrarea lui Christoph Martin Wieland¹⁶, *Beyträge zur geheimen Geschichte des Herzana/ Contribuții la istoria secretă a minții și inimii umane*, (Carlsruhe, bey Christian Gottlieb Schmieder¹⁷, 1776).

În sfârșit, mai menționăm pentru secolul al XVIII-lea, cartea *Kleinigkeiten Moralische/ Lucruri mici morale*, apărută în anul 1763 la Berlin.

Correspondență. La acest domeniu am identificat trei cărți. Prima carte de corespondență, intitulată *Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an*

¹³ Johann Georg Gottfried von Kiesling (1706–1778), teolog luteran și orientalist german.

¹⁴ Carl Friedrich Bahrdt (1741–1792), teolog protestant și polemist.

¹⁵ Azi Kaliningrad.

¹⁶ Christoph Martin Wieland (1733–1813), scriitor german.

¹⁷ Christian Gottlieb Schmieder (1750–1827), library.

seinen Bruder zu Paris/ Scrisori de la un francez care călătorește prin Germania către fratele său din Paris, Ungekürzte zweite Auflage/ Ediția a doua neprescurtată, (Zurich, 1784) îl are ca autor pe Johann Kaspar Riesbeck¹⁸.

A doua carte, cu titlul *Neuer kurzer doch gründlicher Briefsteller auf alle Fälle des Lebens/ Un nou scriitor de scrisori scurte, dar minuțioase, pentru toate situațiile din viață/*, a apărut în anul 1790 la Klagenfurt și Leipzig, în editura și tipografia lui Karl Walliser. A treia carte, apărută în anul 1775 la Augsburg, reprezintă volumul II din *Mostre de scrisori* de Franz Xavier Riedel¹⁹.

Științele naturii. Dintre cărțile de științele naturii identificate prima reprezintă un exemplar din manualul lui Johann Jacob Ebert, *Naturlehre*, apărut la Ort Troppau²⁰, în editura lui Traßler, în anul 1784.

Celelalte trei sunt volume diferite din lucrarea renumitului naturalist Georges-Louis Leclerc, Conte de Buffon²¹, *Naturgeschichte der Vögel/ Istoria naturală a păsărilor*. Unul volum din cele identificate în biblioteca arădeană este apărut la St. Petersburg, la Johann Zacharias Logan în 1783, altul la Brünn în 1788 și al treilea la Viena în 1790.

Alchimie. Din domeniul alchimiei am identificat doar cele două volume din *Neue alchymistische Bibliothek für den Naturkundiger unsers Jahrhunderts/ Nouă bibliotecă alchimică pentru naturalistul secolului nostru* (Frankfurt & Leipzig. 1771–4) de Friedrich Joseph Wilhelm Schröder²². Cartea a fost selectată și editată de S. Brönner.

Chimie. Între cărțile germane de chimie ajunse la Arad consemnăm volumul doi din *Bibliotheca chemica, oder Catalogus von Chymischen-Buchern* (Nürnberg, 1727–1735), care include lucrarea de chimie antică a lui Abraham Eleazar.²³

Medicină, chirurgie. Dintre cărțile de medicină, în biblioteca arădeană am identificat lucrarea lui D. Carl. Georg Theodor Kortum și D. Joh. Eph. Schäffer intitulată *Medicinisch-praktische Bibliothek für Aerzte und Wundärzte/ Bibliotecă medico-practică pentru medici și chirurgi*, (Münster und Hamm, 1789), volumele I–II, VI, VIII din *Practisches Handbuch für Wundärzte/ Manual de practică pentru chirurgi* (Frankenthal, 1787; 1786) și 3 volume din lucrarea *Praktisches Handbuch für Wundärzte* (3 Bände). *Nach alphabetischer Ordnung. Nebst einem französischen und einem vollständigen deutschen Register/ Manual practic pentru chirurgi (3 volume). Ordonat alfabetic. Include un index în franceză și unul complet în germană*, toate scrise de Johann Gottlob Bernstein²⁴.

¹⁸ Riesbeck, Johann Kaspar (1754–1786).

¹⁹ Franz Xaver Riedel (1738–1773) istoric iezuit austriac.

²⁰ Azi Opava.

²¹ Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon (1707–1788), naturalist, matematician și cosmolog.

²² Joseph Wilhelm Schröder (1733–1778), medic german și profesor de farmaceutică.

²³ Autor evreu fictiv.

²⁴ Johann Gottlob Bernstein (1747–1835), chirurg șef și lector.

Cunoștiințe practice, viticultură. Dintre cărțile cu conținut practic menționăm *Anleitung zur Technologie oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen/ Instrucțiuni privind tehnologia sau cunoștințele despre meșteșuguri, fabrici și producători*, (Göttingen, 1777) de Johann Beckmann²⁵ și o carte despre tehnologia vinului intitulată *Abhandlung über den Bau, die Bereitung und Aufbewahrung der Weine/ Tratat despre fabricarea, prepararea și depozitarea vinurilor*, (Carlsruhe, 1801) scrisă de Jean Antoine Chaptal²⁶.

Literatură, biografii cavaleerești. Una din cărțile populare de origine orientală a fost *Abuschalem, und seine Hofphilosoph, oder die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln/ Abushalem, și filozoful său de curte, sau înțelepciunea Indiei într-o serie de fabule*, tipărită la Leipzig în anul 1778, la C.G. Hertel.

Tot aici se înscrie biografia aventuroasă a lui Joseph Balsamo, contele de Cagliostro, intitulată *Leben des Joseph Balsemo/ Viața lui Joseph Balsemo* (Zurich, 1791, în editura lui Orell, Gessner, Fussli u. comp)²⁷ și *Lebensgeschichte des jüngst verstorbenen Sinesischen Kaisers Kienlong: nebst einer Beschreibung/ Povestea vieții împăratului sinesian Kienlong, recent decedat: împreună cu o descriere* (Leipzig, 1788).

Reviste literare. Dintre revistele teatrale în fondul arădean au ajuns mai multe numere din *Sammlung Theatralische/ Colecția teatrală* (Wien, 1790), apărute în seria *Wiener Theater-Bibliothek*.

Misiuni, călătorii. În sfârșit, dintre cărțile de călătorie, am identificat volumul III din *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa/ Misiune de la Castelul Cape Coast la Ashantee, cu o relatare statistică a regatului respectiv și notificări geografice ale altor părți din interiorul Africii* (Wien, 1825).

Cărți de la începutul secolului al XIX-lea

La fel de valoroase pentru conținutul lor au fost unele cărți de la începutul secolului al XIX-lea, ajunse în această bibliotecă.

Un prim exemplar asupra căruia ne oprim este lucrarea lui Leopold Chimani²⁸, *Eine rührende Geschichte aus den Zeiten der Kreuzzüge zur Lehre und Erbauung für Jung und Alt/ O poveste emoționantă din vremea cruciadelor este povestea „Cruciadei Copiilor” sau „Cruciada Copiilor”, care a avut loc la începutul secolului al XIII-lea, dar adevărul istoric este incert, deoarece relatările nu sunt clare*, Ediția a doua-a (Wien, Editor Anton Mausberger, 1843).

²⁵ Johann Beckmann (1739–1811), specializat în cunoștiințe practice.

²⁶ Jean Antoine Chaptal (1756–1832), chimist și agronom francez.

²⁷ Vezi Johann Caspar Füssli (1769–1779), editor din Zürich.

²⁸ Leopold Chimani (1774–1844), pedagog austriac.

Interesantă sub aspect tematic este și cartea lui Johann Adam Bergk²⁹, *Betrachtungen über den Frieden zu Wien. Mit einer Charte des österreichischen Kaiserthums/ Reflecții asupra Păcii de la Viena. Cu o hartă a Imperiului Austriac*, Editată la Viena în 1809.

Tot la începutul secolului al XIX-lea, Joseph Christian Auracher von Aurach³⁰ publică cele două volume de prelegeri intitulate *Vorlesungen über die angewandte Taktik oder eigentliche Kriegswissenschaft/Prelegeri despre tactici aplicate sau știința actuală a războiului* (Wien 1812–1813).

În contextual revoluției franceze, care a tulburat spiritele Europei, Gotthilf Theodor Faber³¹ publică și el lucrarea *Bemerkungen über die französische Armee der neuesten Zeit, oder der Epoche von 1792 bis 1807. Nach dem handschriftlichen französischen Originale/ Observații despre armata franceză din perioada modernă sau perioada 1792–1807. Bazat pe originalul francez scris de mână*. (Koenigsburg, Friedrich Nicolovius, 1808).

Trecând cu aceasta carte la filosofie și morală, menționăm ediția germană a lucrării lui Philip Dormer Stanhope, *Beytrage Zur Anstands Und Sittenlehre In Einer Kritisch-Philosophischen Bearbeitung Der Chesterfieldischen Erziehungsmaximen/ Contribuții la doctrina decenței și moralei într-o revizuire critico-filosofică a maximelor educaționale ale lui Chesterfield*, (Bamberg und Würzburg, bey Jos. Ant. Göbhard, 1805).

Odată cu secolul al XIX-lea în spațiul de limbă germană apare și un proces de redescoperire a scriitorilor antici precum Aristotel și Paullus Septimius, preotul eleusin.

Astfel din seria de scrieri antice, biblioteca arădeană conține două ediții din *Politica* lui Aristotel, apărute la Breslau și opera lui Paullus Septimius, *oder das lezte Geheimniß des eleusinischen Priesters/ Paullus Septimius, sau ultimul secret al preotului eleusin* (Neutungen, 1801).

Printre lucrările de „actualitate” ale vremii se numără și lucrarea enciclopedistului francez D’Alembert adresată lui Frederick II despre împărțirea Poloniei³², apărută în anul 1803 la Amsterdam.

În sfârșit mai menționăm, drept rare, o carte de călătorie din anii 1820–1821, în China prin Mongolia, datorată istoricului George Timkowski și Raportul misiunii de notificare geografică din interiorul Africii, de la Castelul Cape Coast până la Ashantee, apărut la Viena în anul 1825³³.

²⁹ Bergk, Johann Adam, 1769–1834, publicist și filosof german.

³⁰ Joseph Christian Auracher von Aurach (1756–1831), General-maior în armata austriacă.

³¹ Gotthilf Theodor Faber (1766–1847).

³² D’Alembert- au Friedrich II über die Theilung Polens, Amsterdam, 1803.

³³ Thomas Edward Bowdich, *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa/ Misiune de la Castelul*

Încheiem prezentarea cu o lucrare practică, de viticultură, scrisă de J.A. Cptal, intitulată *Abhandlung über den Bau, die Bereitung und Aufbewahrung der Weine/ Tratat despre prepararea și păstrarea vinurilor*, apărută la Karlsruhe în 1801.

Concluzii

Comparativ cu fondul „Gallica” pe care l-am prezentat cu o altă ocazie, fondul Germanica, mult mai redus numeric, conține, cum s-a putut vedea, cărți cumpărate de oameni care cunoșteau bine limba.

Fiind vorba de plină epocă iluministă, și în cazul acestor achiziții, interesul a fost focalizat pe subiecte, cumpărătorii și cititorii fiind mai puțin interesați de autori, editori, traducători, chiar dacă în epocă mulți au fost recunoscuți ca nume prestigioase.

Cât privește enciclopedismul, în cazul cărților germane, nu putem vorbi despre o preferință specială față de un anumit domeniu, fiindcă numărul de cărți înscrise în fiecare categorie nu depășește 2–5 exemplare, la fel cum nu există duplicate și nici autori intens cumpărați. Din acest punct de vedere, mai degrabă putem considera fondul german o sumă de cărți salvate din diferite biblioteci private locale, care au supraviețuit pe durată lungă, sfârșind în fondul public arădean.

Bibliografie

- Bowdich, Thomas Edward, *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa*, Wien, 1825.
- Colta, Rodica, „Viața cotidiană a Aradului în secolul al XVIII-lea”, în Doru Sinaci, Sorin Bulboacă, *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări Banat-Crișana. Perspective arădene: istorie, cultură, memorie*, XIX, Colecția Slaviciana-serie nouă, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2025.
- D’Alembert- au Friedrich II über die Theilung Polens, Amsterdam, 1803.
- Gherman, Mihai (editor), *Școala Ardeleană (Poezii, proză, tâlmăciri)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977.
- Gherman, Alin Mihai, *Literatură română din Transilvania între preiluminism și preromantism*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2004.
- Giura, Maura Geraldina, „Iluminismul între influența germană și cea franceză”, în *Transilvania*, nr. 2, 2008.

Cape Coast la Ashantee, cu o relatare statistică a regatului respectiv și notificări geografice ale altor părți din interiorul Africii, Viena, 1825.

- Mayer, Anton, „Trattner, Johann Thomas Edler von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie (A.D.B.)*. Band 38, Duncker & Humblot”, Leipzig, 1894.
- Munteanu, Romul, *Iluminismul*, 3 vol., Editura Albatros, 1971.
- Puiu Fărcaș, Sidonia, *Index locorum*, Cluj-Napoca, 1984.
- Robertson, Ritchie, *Iluminismul. Căutarea fericirii*, Editura Litera, București, 2023.
- Schulte von, Johann Friedrich, „Sartori, Joseph von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig, 1890.
- Zub, Alexandru, „Iluminismul târziu în spațiul danubiano-carpatic (Note istoriografice)”, în *Librăria. Studii și cercetări de bibliologie*, VI, Târgu-Mureș, 2001.